

MAGYAR ÍRÓ „LENGYEL REGÉNYE”

Spiró György: *Az Ikszek*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1981

Tudvalevő, hogy a neveltségesség öl. Ölni viszont nem szabad, ölni bűn — így tartja ezt etikánk, emberségünk, egész neveltetésünk. Akkor is, ha az ölés eszköze történetesen a neveltségesség tevés. Annál is inkább, mivel aki neveltségesség, többnyire nem tehet róla, emellett pedig az is emberségünket vagy embertelenségünket tükrözi, hogy vajon mit tartunk neveltségességnek. Kinevetni vagy kinevettetni a gyengét, megalázni a kiszolgáltatottat, aligha lehet tehát valami épületes magatartás, akkor sem, ha a gyengeség szellemi természetű — végső fokon ehhez sem férhet kétség. Dilemma ilyenformán csakis akkor jelentkezik itt, ha a neveltségesség jelenti az erősebbik felet, mármint fizikailag és a szó társadalmi értelmében, vagyis ha hatalma van felettünk. Más szóval, ha mi vagyunk neki kiszolgáltatva, továbbá, ha, hatalmi helyzetéből könnyen adódóan, dőresége ellenére a bölcsesség pózát ölti magára, önmagát intellektuálisan is felettünk állónak tartja. Ilyenkor érezzük a neveltségesség tevést nem csupán jogosnak, hanem egyenesen köteleességnek. Épp olyankor tehát, amikor a kinevetés a leginkább kétélű fegyverré válik, nem csupán a kinevetettre nézve veszedelmessé, hanem a nevetetőre is, alighanem még sokkal inkább. Amiért is a nevetető ritkán nevetet ki „direkt” módon, inkább látszólag másról beszélve. Amit aztán az erőfölényben, illetve hatalmi helyzetben lévő különösképpen is övön aluli ütésnek érez, annyira, hogy reagálása már-már az őszinte morális felháborodáshoz hasonló, ezzel viszont még csak tovább növeli a támadási felületet ellenfele számára. Főleg azért, hogy olyankor is rejtett célzásokra, sanda oldalvágásokra gyanakszik, ha szó sincs ilyenről, képtelennek bizonyul elkerülni a csapdát, amely abból eredően leselkedik rá, hogy üldözési mániában szenvedő üldözőnél nehéz elképzelni komikusabbat.

Pedig el lehet kerülni ezt a csapdát is. Érett viselkedéssel, „békanyellessel”. Értve a célzást, de mégsem véve róla tudomást. Úgy járva el, mint doña Maria Luisa, IV. Károly spanyol király ő katolikus felségének nem éppen legkatolikusabb erkölcsű hitvese, Lion Feuchtwanger Goya-életrajzában. Aki azonnal felismerve az asszonyi hiúságát könyörtelenül célba vevő darabot a mester hódolattal neki ajándékozott nevezetes Caprichói közt, „egész forróságában” felfogva „ennek a lapnak pimasz lázadó jelentését”, mégis van annyira kulturált, hogy ne üssön vissza, sőt „szinte boldog” is legyen, „hogy e festő a világon van”, mert „ő még megengedhet annyit is, hogy egyvalaki belelásson mélységébe is” — egyszóval a királyné úgy viselkedik, ahogyan a hatalomnak mindig is viselkednie illene a művészet iránt. Vagyis hát így is lehet, mármint „a nagylelkűség a hatalom fényűzése” elvének szellemében eljárni, csak

hát ehhez minden tekintetben biztosan kell a nyeregben ülni. Ezzel összefüggésben látszik a történelem sajátos jelenségének, hogy a letűnőben lévő, de a legitimitás illúziójában ringatózó hatalmak sokkal inkább képesek az effélére, alighanem szoros összefüggésben önmaguk kinevetésének képességével. Szemben a viselkedni még nem tudó, „újjgazdagon” mohó fiatal hatalmakkal — amilyen a lengyel királlyá koronázott I. Sándor cár hatalma is a napóleoni háborúk utáni Lengyelországban. Ezért úszhatja meg Goya, s ugyanazért kell Woiciech Boguslawskinak meghalnia, belepusztulnia abba, hogy hasztalanul próbálkozik nevetségességgel ölni, indulatainak minden lövedéke erejét veszítve fékeződik le az óvatkoskodó megalkuvás homokzsákjában.

Na de mondjuk el talán, ki is volt valójában Boguslawski, Spiró György lengyel tárgyú történelmi regényének központi hőse. Amint azt a *Világirodalmi Lexikon*ból és *A színház világtörténete* című kétkötetes kiadványból megtudhatjuk, lengyel drámaíró, színész, színházi szervező, 1757-ben született, 1829-ben halt meg, nemesi család sarjaként először a nemzeti gárdában szolgált, majd sorsa a lengyel színházi élettel fonódott egybe, mint annak lelkes szervezője. A Kościuszko-féle felkelés bukása és Lengyelország teljes felosztása után a nemzeti kultúra fennmaradásáért folyó küzdelem első negyedszázadában a nemzeti színjátszás Boguslawski vezetésével vett részt. Abban a korban élt és működött tehát, amelyről a következőket olvashatjuk ugyancsak *A színház világtörténetében*: „Lengyelország 1795-ben történt harmadik felosztása után az emigránsok között tovább élt a lengyel államiság gondolata. Főleg Franciaországban bíztak, s a napóleoni háborúk idején külön lengyel légiókkal csatlakoztak a francia sereghez. Ezért a tilsiti békében Napóleon Lengyelország nyugati részéből létrehozta a Varsói Hercegséget I. Frigyes Ágost király vezetésével. 1809-ben hozzácsatolta Nyugat-Galficiát és Krakkót is. Napóleon visszavonulásával azonban a hercegség összeomlott. A bécsi kongresszus 1815-ben negyedszer osztotta fel Lengyelországot. Az Oroszországhoz csatolt részt Lengyel Királyságnak vagy Kongresszusi Lengyelországnak nevezték, I. Sándor eleinte liberális alkotmányt adott a lengyeleknek, amelyet aztán fokozatosan visszavontak...”

Ebbe a „fokozatos visszavonásba” ágyzattan játszódik Spiró György Boguslawski életének utolsó éveiről szóló történelmi regénye.

Természetesen szabadon kezelve a tényeket, amire szinte már a regény első oldalait olvasva rájöhethünk, vagy akár a lengyel tárgyú magyar regény pusztá tényéből fakadóban is. Akkor is tehát, ha a szerző bizonyos Zbigniew Ruszewski professzorhoz írott, s fülszöveggként közölt levelében meg nem jegyeznék, hogy „mégiscsak szokatlan, hogy egy fiatalnak mondott magyar a lengyel történelem egyik furcsa, lengyel írók által is feldolgozatlan korszakáról írjon regényt. Mégis megírtam, mert a két nép történelme hasonló ugyan, de nem annyira, hogy a kívülálló

megbénítanak a tabuk és előítéletek." Ugyanitt vall Spíró arról is, hogy „a történelem esetlegességeit” számos esetben „kijavította”, vagyis még csak nem is igyekszik túlságosan fenntartani annak látszatát, mintha a szó szigorúbb értelmében vett történelmi regényt írt volna. Műve jellegének felel meg egyébként a könyv alapvetően satirikus hangvétele, számos részletének karikírozó megoldása, melyek közül kiemelkedőnek mondható az az epizód, amelynek során a helytartónál kihallgatásra jelentkező Boguslawski annak tanúja lesz, miképpen írja alá a „Kongresszusi Lengyelország” kormányának feje a cár megbízottjának, Novoszilcovnak rendelkezéseit — olvasatlanul. Az a Zajacsek tábornok, aki így szól magáról: „Mert ha én nem hajszolom magam naponta, ha én nem állok helyt, ha én nem áldozom fel az életemet... akkor bekövetkezik a nemzeti katasztrófa... Egy egész nép tragédiája.” Annak az alapvető stratégiaként létező, mindent meghatározó konformizmusnak a megnyilvánulásaként, ami a cím gyanánt szereplő „Ikszek” működésére is jellemző. Annak a kiemelkedőnek számító értelmiségiekből, írókból, művészekből, művészettől és irodalommal kacérokodó arisztokratákból, sőt magas rangú államhivatalnokokból szabadkőműves páholyt szervező és spiritiszta szeánszokat rendező különös társaságnak a ténykedésére, amely látszólag ugyan „nemzetfenntartó” megfontolásokból kiindulva sajátítja ki magának a kulturális élet irányítását, s igyekszik a színházi életet, egyebek mellett álnevek vagy hamis iniciálék alatt megjelentetett színikritikák írásával, sőt látszatviták segítségével is megzabolázni. Mintegy attól a jelszótól vezérelve, hogy „legyünk jó fiúk, s majd szeretni fognak bennünket”. Más szavakkal, e fantasztikumot „reálpolitikai” szempontokkal keverő „titkos társaság” legfőbb célját az országban ténylegesen uralmat gyakorló cári hatalom jóindulatának megnyerése képezi, ezért törekszik minden, a legcsekélyebb mértékben is provokálónak minősíthető lépés elkerülésére, ami végül is attól a szereptől fosztja meg a színjátszást, ami az adott körülmények közt létének értelmét adja. Ez ellen a „véd- és dacsövetségnek” álcázott érdeksövetség minden „rázóságot” eltüntetni igyekvő gyámkodása ellen küzd Boguslawski a maga eszközeivel. Csak azért is „célozgató”, „másról szóló” előadásokkal, mintegy a kihívástól való rettegés kihívásának engedve, minden lehetséges kellékét felvonultatva a bohóckodásnak. Példának okáért sántítva egy nem sántának írott szerepben, csak mert a (báb)kormány feje is sánta, látszólag ok nélkül döntve össze egy ártatlan reszenszans vígjáték kulisszáit, hadd érezze a közönség, a helyzet korántsem oly idillikus, amilyennek a darab, illetve a dolgok hivatalos beállítása mutatja, vagy éppen váratlanul elhallgatva a színpadon, s tiltakozást sugallón makacsul meg nem szólalva — hogy később a felelősségre vonáskor nagy ártatlanul a szerepébe való belesülésre, illetve kezdődő süketiségére hivatkozhatson. És mivel közönsége kész „venni a lapot”, hallgatóságából többnyire olyan hatást válthat ki, amelyet csak akar, nemegyszer okoz

tüntetéseket, vagy éppen önmagát ünnepeletti lelkes fáklás menettel, gyakran mozgatva meg természetesen a karhatalmat is. Besúgók és „besúgókat besúgók” hada közepette járva ekképpen kötél-táncát, jut el végül is a szükségszerű bukásig, színészi és társadalmi értelemben egyaránt a szerepnélküliség állapotáig. Valóságos kiút, politikai távlat híján, holmi magasabb szempontból nézve „felelőtlenül járva el” s nem is éppen magasztosan profetikus küldetésstudattól hajrva, inkább csak tulajdon kajánságát élvezve, mintegy a játék ördögétől űzve, ami azonban az adott helyzetben a művészi lelkiismeretet is jelenti egyben. Mindenekelőtt színészi mivoltából adódóan. Mert amint magáról mondja: „Én nem vagyok író, és nem írhatok veszélytelen klapanciákat a nagylenygel múltrol, nem írhatok regényeket az ókorról, olyan utalásokkal megtömve, hogy senki se értse, csak az író lelkiismerete legyen nyugodt, hogy ő aztán megmondta. Én színész vagyok, nekem minden este játszanom kell, különben megbolondulok.”

Ezt pedig nem csupán a regénybeli Boguslawski ars poeticájának kell tekintenünk, hanem ugyanennyire Spiróénaik is, aki ilyenformán egyidejűleg álcáz és leleplez, olyképpen ír áltörténelmi regényt, hogy a „műfajt” is megkérdőjelezi mindjárt — éppen a mű szokottnál nagyobb átlátszósága segítségével. Alapvető történelmi szituációja által éppúgy, mint az izgalmasabbnál izgalmasabb párbeszédnek reflexiói révén. Amiért is a regény „értelmén” aligha kell hosszan tünődnünk. Bármennyire vulgarizálásnak tűnhetne annak firtatása, hogy „lengyel regényt” írt-e vajon Spiró György magyarul, vagy magyar regényt „lengyelül” inkább, avagy mind a kettőt egyszerre. Mint ahogy a regény esetleges „béka-nyelési nehézségeket” okozó túlzott dekódolása sem tekinthető feltétlenül feladatunknak. Figyelembe véve kikerülhetetlen belemagyarázási kényszerünket is, amit a szerző alighanem eleve számításba vett, meg persze azt is még, amiről szólva jobb, ha a mű egyik írófiguráját idézzük inkább: „A történelmi regénnyel az a baj, hogy nehéz korszakot találni... mármint olyat, amelynek semmi köze a miénkhez. Most valahogy az összes rohadt korszak érvényes...”

Minden konkrét utalásnál lényegesebbnek látszik ugyanis a regényben ábrázolt hatalom elidegenültségi fokának, illetve a művészet és a hatalom viszonyának jellegzetesen huszadik századisága. Főleg ami a művészet manipuláltságát, a szabadság és a spontaneitás látszatának fenntartására irányuló törekvéseket illeti, s külön az „lkszeknek” ebben játszott szerepét, éppen a kritikaiírók névtelenségének vagy álnévhasználatának segítségével. Nem mintha akár az egyik, akár a másik korunk találmányának számítana, sokkal kevésbé az, mint a keresztrejtvény, amely egy helyen nyilvánvalóan szándékos, tehát megint csak leleplező anakronizmusként fordul elő a műben, hanem mert a névtelenségnek ez a szerepe valójában a korunkra minden régebbi kornál jobban jellemzőbb anonim hatalmat látszik szimbolizálni. Azokat az ismeretlenségbe burko-

lózó irányítók, „befolyásos köröket”, amelyek éppen névtelenségük, személytelenségük spanyolfalának védelmében nagyon is személyes érdekektől vezérelve képesek olyan lépések megtételére, amelyek nyíltan már csak azért sem vállalhatók, mert szöges ellentétben állnak azokkal a hivatalosan meghirdetett elvekkel, melyeknek megszegése meghirdetőik hatalmon maradása szempontjából legalább annyira fontos, mint meghirdetésük. Ezért tölt be az álnév és a névtelenség itt paradox szerepet, nem a hatalommal szemben biztosítja ugyanis a szókimondás lehetőségét, hanem a behódolás vádjá ellen véd, módot nyújtva népszerűtlen s valójában szégyellt nézetek kifejtésére, rossz lelkiismeretről árulkodva, bő lehetőségeket adva mindenféle „pótkielést” jelentő szerepjátszáshoz, a szavakkal való zsonglörnködéshez. Szükségyszerű következményeként a közéletben és a művészetben szerepet vállalók kettős arculatának, sőt rossz értelemben vett „sokarcúságának” is, amit akár egyfajta etikai tudathasadásként is jellemezhetünk. Ezért mondható el, hogy Spíró regénye egy bizonyos értelmiségi réteg erkölcsi mélypontra jutottságát is tükrözi, amely állapot azonban az adott történelmi helyzet következménye. Annak folytán, hogy a kor vezetésre hivatott vagy csupán magukat e feladatra képesnek érző „mandarinjai” számára nem mutatkoznak távlatok a vezetéshez, nincs a vezetetteket hová vezetniük, ők azonban mégis rendületlenül ragaszkodnak ehhez a vezetői szerephez. Más lehetőség híján úgy, hogy megoldásokat és feladatokat hazudnak maguknak és egymásnak, rossz közérzetük azonban lépten-nyomon felszínre tör, szenvelgésben vagy éppen nyílt cinizmusban megnyilvánulva. Éppen mert a kiúttalanságba egyszerűen képtelenség belenyugodni — komédiázás nélkül semmiképpen se.

Ezért tetszik az „Ikszek” sajátos, a valóságos hatalomtartók és a lefojtottan, sokszor csodára várón ellenállók közé ékelt „lengéscsillapító” szerepe a maga kegyek elnyerésére számító látszatreményeivel, ravaszkodó, de csupán „magánkoncot” kiügyeskedő, végső fokon tehát a korrumpálódáshoz vezető buzgalma ugyanúgy komédiázásnak, mint Boguslawskinak és több-kevesebb meggyőződéssel mögéje felsorakozó, de egymást is szüntelenül „fúró” színésztársainak botrányokozó szenvedélyeket felkavarni kívánó, magakellető igyekezete, amiért is e kettő egymásnak feszülése, a maga pohár vízben kavart viharáival, valójában a „hasonlók ellentéte” lesz. Mint ahogy ebből adódóan válik Boguslawski színháza az őt körülvevő világ karikatúraszerű modelljévé is, voltaképpen egy nagy színházon belüli kis színházzá csak. Ezért leszünk hajlamosak a kettőt egy kalap alá venni. Főleg mert maga Boguslawski sem félelem és gáncs nélküli lovag, egy kis intrikaért neki sem kell a szomszédba mennie, felszínén maradása érdekében harcba vetett eszközeit nem is nagyon válogatja meg, nem szólva arról, hogy provokáló játékaik célját illetőleg, egyes híveinek delílibabos reményeit nem osztva, nincs is világos elképzelése. Szélmalomharcát így főleg a hatalomtartók és a hozzájuk

törleszkedők iránti ellenszenvétől hajtva folytatja csupán. Lényegében merő szereplésvágyból, de mivel az mélyebb rétegekben rejlő indulatokkal találkozunk, végül is a közhangulatot juttatja szóhoz. Ezért válik fenntartó erővé is, szemben a csendre intő törekvésekkel, s ugyanazért nyeri el rokonszenvüket. Bukását is ezért érezzük a maga nemében felemelőnek — tragédiának. Pusztán irracionális értelemben ugyan, de távlatokat sejtetőnek is, figyelembe véve, hogy az „Ikszek” képviselte taktikázás ritikán képes csak történelemalakító erővé válni, ideig-óráig lelassíthat ugyan bizonyos történelmi folyamatokat, amilyen itt Sándor cár liberális alkotmányának visszavonása. Végső fokon azonban, éppen a „lapulás” következtében, mindig látszatszabadságot eredményez csak, belülről és „önként” hozva létre azt az állapotot, melyet mások kívülről és erőszakkal kívánnak életre hívni.

Nagyjából tehát ebben összegezhető Spiró György regényének alapvető mondanivalója. Annak a történelmi jelenségnek a természetrajzát adja ugyanis, amelyet a legtalálékosan „vazallus szindrómaként” lehetne meghatározni. Ezáltal pedig túl is mutat a mű tér- és időbeli „lokalizációján”, azon a jellegzetesen kelet-közép-európai, „ütköző”, illetve kislepkre jellemző nemzeti kisebbségi komplexuson, melynek tüneteibe lépten-nyomon beleütközünk. „Ó miért nem születtem orosznak! (...) Ott sikertelen mamlaszként, akinek születtem, szerencsétlen csinovnyiként, akár még neves vagy névtelen hódítóként vagy a katorgán vétlen rabként is *nagyszabású* (gyermeteg-nagyhatalmi) nyomorúságot élhettem volna...” — írja az akkor már rég halott Boguslawskinak küldött epilógus jellegű levelében Fiszer, a regény kezdetben drámaírással próbálkozó, de a céltalanság érzete folytán vegetálásba hanyatló „ifjú titánja”, aki azáltal lesz a könyv egyik legfontosabb figurájává, hogy a Boguslawski által képviselt kétségbeesett bohóckodás és az „Ikszek” reprezentálta taktikázó talpnyalás helyett a harmadik lehetséges utat választja — a kivonulást. Kiúttalanságot jelentő „kiútként” a bekerítettségnek abból az állapotából, melynek tudomásulvételére egyetlen lehetséges reagálás létezik csupán: a „totális ironiáé”. Ami különböző formában megnyilvánulva nemcsak Boguslawskinak és a regény legtöbb szereplőjének érzelmi alapállását jelenti, hanem a szerzőt is egyúttal, megfelelő felülnézetet biztosítva számára. Ennek köszönhető a regény „keserűen vidám” légköre, amely úgy készlet bennünket cinkosan összehunyorító nevetésre, hogy közben nem feledkezünk meg a műben ábrázolt állapot alapvető tragikumáról. Mint ahogy ebből fakadóan lesz a regény világa egyszerre statikus és dinamikus és fordulatos, izgalmas, pergő ritmusú, annyira, hogy, bár a cselekmény nem egyéb Boguslawski hol „sikeres botrányt” okozó, hol kudarcba fulladó színpadi vállalkozásainak véget nem érő soránál, a különféle színházi és politikai intrikák leírásánál, Spiró szövegének sodró ereje folytán, egyes túl részletező megoldások ellenére is, egyszerűen képtelenek vagyunk a több mint hat-

száz oldalas könyvet letenni. Minden képzetársításra készetű mozzanaton túl azért sem, mert Boguslawski alakja, úgy, ahogyan azt Spiró a regényalak belső világát feltárva megformálja, függetlenül attól, mennyire megfelelője az „a történelmi Boguslawskinak”, tagadhatatlanul egy kivételes adottságú színész-zseni lenyűgözőségig hitelesen ható portréját is jelenti egyben. Meggyőzően mutatva meg olyan egyéniségnek, akitől a látszathatalom hordozóinak egyike magának a „mesternek” az alábbiakat mondja: „Őn túlságosan nagy színész, uram. Elhiszem, hogy ön őszintén és készséggel kívánna törleszkedni aktuális kívánalmainkhoz. Az ön tehetsége azonban, uram, hegyvonulathoz hasonlatos, és ön sem sejtheti, mikor és milyen feszültség idéz elő önben akkora földrendést, amely minket is elsöpör. (...) Sajnos, ritka példány a művészetben a titáni adottságokat a közepszerrel megrendelésre vegyíteni képes goethei zseni. Megengedem, egy nálam invenciózusabb politikus talán még önt is madzagon tudná rángatni, én azonban, s főként mi, az Ikszek, az ön egyetlen önkéntelen őszinte gesztusába is belebukhatunk.”

Ezért mondható el végeredményben Spiró György regényéről: bármennyire a központi témák sorába tartozzék is, aligha véletlenül, hatalom és művészet, hatalom és értelmiség viszonya korunk irodalmában, ilyen szinten kiteljesedő regényt erről a tárgyról keveset írtak még a magyar irodalomban. Ezért kockáztatjuk meg a megállapítást: ez a regény, értékeit és elevenbe vágó voltát tekintve egyaránt, egyedül Déry Tibor *Kiközösítőjéhez* hasonlítható.

VARGA Zoltán

A FÉNYKÉPEZÉS LÉLEKTANA

Susan Sontag: *A fényképezésről*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1981

Az amerikai Susan Sontagot ismerheti a magyar olvasó, hiszen a hatvanas években megjelent *A pusztulás képei* című esszékötete máig is gyakran idézett olvassmány; a folyóiratokban pedig novellái jelentek meg. Bár Sontag nemigen tekinthető a művésztörténet „tudósi” megtestesítőjének, olvassmányos, inkább költői, mintsem a szaknyelv szabályait követő elemző módszerének köszönve a mai művészetfilozófia egyik legeredetibb művelőjének számít. Tavaly megjelent *A fényképezésről* című esszégyűjteményét a már lefordított, de még kiadatlan *A betegség mint metafora* című sikerkönyve egészíti ki, jelezvén szerzőjének sokoldalúságát, tág érdeklődési körét, korszerű gondolatvilágát.

Sontag sohasem volt egyetlen művészeti vagy kulturális jelenség elkötelezettje és népszerűsítője, korának alkotói problémáit és dilemmáit mindig is összetettségükben, egymásrataltságukban igyekezett megközelíteni. Módszerének köszönve, a fényképről, illetve a fényképezésről szóló gyűjteményes munkája nem törekszik elvontságra, magára forduló tudo-